

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΕΣΤΑΝ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1954

Ε.Π.Λ.Θ.Ε.Κ.Ε.Π.
ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ 2008

Η “ΦΛΟΓΕΡΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ,”

(Τὸ β' μέρος τοῦ Β' τόμου τῆς μελέτης «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ἐποχὴ του» — α')

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ «Νέα Ἐστία» δημοσίευσε πέρσι τὴν ἀνάλυση τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου», ποὺ ἀποτελεῖ τὸ α' μέρος τοῦ Β' ἀνέκδοτου τόμου τῆς μελέτης τοῦ κ. Αἰμ. Χουρμούζιου: «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ἐποχὴ του». Τὸ β' μέρος τοῦ τόμου αὐτοῦ εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἀνάλυση τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ». Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς 11ης ἐπετείου ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, ἡ «Νέα Ἐστία» ἀρχίζει ἀπὸ σήμερα νὰ δίνει σὲ συνέχειες τὴν ἀνάλυση τοῦ ἔπους αὐτοῦ, ὁλοκληρώνοντας ἔτσι τὴ δημοσίευσή τοῦ Β' τόμου τοῦ εὐρύτατου κριτικοῦ περὶ Παλαμᾶ ἔργου τοῦ κ. Αἰμ. Χουρμούζιου.

Η “ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ.”

Ἡ προσήλωση τοῦ Παλαμᾶ στὸν βυζαντινὸ κόσμον ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα, θὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ βρῆ στὴν περίοδο τούτη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ὑλικὸ ἄπειρο γιὰ τὶς ἐμπνεύσεις του. Εἶναι μιὰ ἐποχὴ οὐσιαστικῶς ἀνεκμετάλλευτη ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ λυρισμὸ, ἐποχὴ ποὺ φωτίζονταν ὀλοένα ἀπὸ τὶς μελέτες καὶ τὶς ἔρευνες δικῶν μας καὶ ξένων ἱστορικῶν, φιλολόγων καὶ γλωσσολόγων, ἐνῶ οἱ παράλληλες δημοσιεύσεις μεσαιωνικῶν κειμένων, ποὺ ἀποκαλύπτουν παραστατικώτερα ὄχι μόνον τὴ ζωὴ ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα, δηλαδὴ τὸ ψυχικὸ κλίμα, τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν ἀκαταμάχητος πειρασμός. Ἡ στροφὴ τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὴ βυζαντινὴ ἱστορία σημαδεύεται, καθὼς εἶδαμε¹, ἀπὸ τὰ Τραγούδια τῆς Πατρίδας μου. Κι ὁ ἴδιος ὁ Ποιητὴς, στὸν πρόλογο τῆς Β' ἔκδοσής των, θὰ σημειώσῃ²: «Βρίσκεται τὸ σημειωματάριό μου μὲ τὸ γαλάζιο χαρτὶ παραγεμισμένο ἀπὸ ὑποθέσεις, θέματα καὶ ἱστορίες, κρατημένες ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο, τὸ Σάθα, καὶ περισσότερο ἀπὸ τὶς πηγὲς χρονογράφων, καθὼς ὁ Κεδρηνός, ὁ Μανασσῆς, ὁ Ἀκροπολίτης, καὶ ἄλλοι ποὺ εἶχαν πέσει στὰ χέρια μου. Ἦτανε γιὰ κομμάτια καὶ ποιήματα ἐπικολυρικά. Ἀρχίζαν ἀπὸ τὸ χτίσιμο τῆς Πόλης κι ἀπλώνονταν ὡς τὴν Ἀλωση. Σχεδίαζαν καὶ ρίχνανε σημάδια. Ἐν' ἀπὸ αὐτὰ, στὸ ἀπὸ τὸ 1886 ὄνειροπολούμενο προσκύνημα τοῦ Βουλγαροκτόνου στὸν Παρθενῶνα. Κι αὐτὸ κ' ἐκεῖνα γραμ-

μένα νὰ κατασταλάξουν στὸ ἀρχιτεκτονικὸ στεφάνωμα τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ». Ὅμως καθαρῶτερα μᾶς μιλεῖ ὁ Παλαμᾶς στὴν Ποιητικὴ του¹: «Τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἡ μελέτη ἀρχίζει νὰ συγκινήσῃ στοχαστικώτερα τὸ νεοελληνικὸ λυρισμὸ. Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Πολίτης, ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ὁ Σάθας, ὁ Λάμπρος, ὁ Ἀντώνιος Μηλιαράκης καὶ ἄλλοι ταπεινότεροι ἐργάτες τῶν γραμμάτων μᾶς προσφέρουν πλούσια ἀμεταχείριστα ὑλικά, γίνονται στὴν ἐμπνευση πηγές, εἴτε διατρίβοντας εἰς τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μεγαλείου μιᾶς ἐποχῆς ἀχώριστης ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἴτε μὲ τὴν ἔκδοση μεσαιωνικῶν κειμένων ἐμμεσώτερα συντείνοντας πρὸς τὸν πλουτισμὸ καὶ πρὸς τὴν ἀναγέννηση οὐσίας καὶ μορφῆς, γλώσσας καὶ στίχου μέσα στὸν πολυδαίδαλον κόσμον τῆς Πολύμνιας. Ξένοι σοφοί, ὁ Κρουμπάχερ, ὁ Σλουμπερτζέ, ὁ Δήλ, ὁ Γκέλσερ, ὁ Ἐσσελιγκ, ὁ Σμίθ, ὁ Περνώ, ὁ Ρουσσέλ καὶ ἄλλοι βυζαντινολόγοι ἢ γλωσσολόγοι μὲ κύρος τὴ στηρίζουν καὶ τὴ βοηθοῦν νὰ κινήσῃ, φτερά τῆς δίνουν. Στὸ ἔξῃς τῆς Πατριδολατρίας κλάδος ἀχώριστος τὸ βυζαντινὸ στὴν ποίησή μας...» (Κι ἀκολουθοῦν μερικὰ τυπικά, καθὼς τὰ λέει ὁ ποιητὴς, παραδείγματα τῆς βυζαντινολάτρισσας αὐτῆς πνοῆς μέσα στὸ τραγούδι του κι ἀναφέρεται ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ ὡς «τὸ καλλιτεχνικὸ ἀποκορύφωμα τοῦ δέντρου ποὺ οἱ πρῶτοι του

1. Βλ. Αἰμ. Χουρμούζιου: «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ἐποχὴ του», Τόμ. Α', στὸ οἰκείον μέρος.

2. Στὴ σελ. κ'.

1. Στὴ σελ. 115, ὅπου ὁ Ποιητὴς ἀναλύει τὸ καιρικὸ στοιχεῖο στὸ τραγούδι του καὶ τὴ συνέχισή τῆς παράδοσης τοῦ πατριωτικοῦ λυρισμοῦ.

ρητορικοί σπόροι βρίσκονται στὰ Τραγούδια τῆς Πατρίδας μου»).

Ἀπὸ τὸ 1886, ὅταν πρωτοτυπώνεται στὴν Ἑστία ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών, πού θά γίνη, ὕστερ' ἀπὸ εἴκοσι ἀκριβῶς χρόνια, στὰ 1906, ὁ Γιόρτζης Χήρας, τὸ κυρίως εἰσαγωγικὸ τραγούδι τῆς Φλογέρας, (μεταπλασμένο ὅπως τόσα ἄλλα τραγούδια τοῦ Ποιητῆ), ὡς τὴν ἐποχὴ πού θά ἰδῆ τὸ φῶς ὀλόκληρο τὸ ἐπικὸ σύνθεμα, στὰ 1910, εἶναι ἕνας κύκλος εἰκοσιπέντε περίπου χρόνων. Ἐνα τέταρτο αἰῶνα — ἐποχὴ μεστὴ σὲ γεγονότα καὶ σὲ διαμορφώσεις ἀποφασιστικῆς γιὰ τὸ ἔθνος. Στὰ 1886 ἀρχίζει οὐσιαστικὰ τὸ κίνημα γιὰ τὸ ἐθνικὸ ξύπνημα· δυὸ χρόνια κατόπιν ἐρχόταν τὸ πολυθόρυβο Τάξιδι τοῦ Ψυχάρη. Ὁ ἐσωτερικὸς παράδαρμός, ἡ κομματικὴ ἀναταραχὴ, ὁ ρηχὸς μεγαλοϊδεατισμὸς πού ὠδήγησε στὸ φιάσκο καὶ στὴν πτώση τοῦ '97, ὕστερα ἡ ἐθνικὴ ἀπογοήτευση μὲ παράλληλῃ τὴν προσπάθεια φωτισμένων διανοητῶν νὰ φέρουν τὸ ἔθνος σὲ θερμὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητά τῆς ζωῆς του καὶ συνάμα νὰ τοῦ ἀφυπνίσουν τὶς δημιουργικὰς δυνάμεις γιὰ μιὰ θετικώτερη ἀνοδο, γεμίζουν τὰ κρίσιμα τούτα χρόνια. Ἡ πενταετία 1898-1903 χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐντονώτατη πνευματικὴ ζύμωση. Στὴν περίοδο τούτη, δηλαδὴ στὴ δύση ἑνὸς αἰῶνα καὶ στὴν ἀνατολὴ ἑνὸς ἄλλου, βγαίνουν τὰ προοδευτικώτερα λογοτεχνικὰ περιοδικά. «Τὸ ἔθνος πρέπει νὰ μάθει νὰ θεωρεῖ ἔθνικόν ὅ,τι εἶναι ἀληθές», βάζει στὴν προμετωπίδα τῆς ἡ Τέχνη τοῦ Χατζόπουλου, ἀνασταίνοντας τὸν Σολωμό, τὸν Ποιητὴ τοῦ Ὑμνου εἰς τὴν Ἑλευθερίαν, στὴ ράθυμη μνήμη τῶν Ἀθηναίων. Ὁ ἀγὼνας τῆς γλώσσας παίρνει τὴν ὀξύτερη μορφή του. Τὰ Εὐαγγελλικά, τὰ Ὁρεστικά, ἡ κάθε λογῆς ἀντίδραση, δοκιμάζει μ' ὄλα τὰ μέσα ν' ἀνακόψῃ τὴν πορεία τῆς ἀνόδου πού ἀκολουθεῖ μὲ σταθερά πιά βήματα ἢ προοδευτικώτερη τότε μερίδα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἢ ἀστικὴ τάξη πού στὰ 1909, μὲ τὸ ἀναίμακτο κίνημα στὸ Γουδί, θά διεκδικήσῃ ἐμφαντικώτερα τὴν ὑπεροχὴ τῆς καὶ τὶς εὐθύνες τῆς στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας. Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ ἀγκαλιάζει ὄλα τούτα τὰ χρόνια γι' αὐτὸ καὶ στοὺς δώδεκα Λόγους τῆς συχνοὶ ὑπαιτιγμοί, συχνῆς παρεκβάσεις, ἕνα εὐγλωττο γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ κήρυγμα, φέρνουν τὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τοῦ ἐπικοῦ κύκλου τὰ γυρίσματα στὴν πιδὼ νωπὴ γιὰ τότε πραγματικότητά. Μ' ἂν τὸ προμήνυμα τῆς Φλογέρας τ' ἀκοῦμε ἀπὸ τὸ 1886 στοὺς δύσκαμπτους δεκαπεντασύλλαβους τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, κι ἂν, ὅπως ἐξομολογεῖ-

ται ὁ Παλαμᾶς¹, τὸ πρωτοκῦτταρο τοῦ ὅλου ἔργου ἦταν ἕνα λιγδοστιχο τραγούδι ἀπ' ὅπου δὲν κράτησε στὴ μνήμη παρά ἕνα μόνο στίχο του, τὸν τελευταῖο:

Προσκύνησε τὴν Παναγιά μέσα στὸν Παρθενῶνα

ἡ ἰδέα, ὁ ἥρωας, οἱ κόσμοι καὶ τὰ αἰσθήματα περνοῦσαν ἀργοσάλευτα ἀπὸ σταθμοὺς καὶ ἀπὸ στάδια ποικίλα, ταλαιπωροῦσαν τὴ φαντασία τοῦ Ποιητῆ καὶ καταστάλαζαν ὀλοένα στὴν ψυχὴ διεκδικώντας τὴ μορφή τους, ἐνῶ οἱ ἄσαρκοι ἴσκιοι τοῦ θρύλου καὶ τῆς ἱστορίας ζητοῦσαν τὸ κορμὶ τους². Ὁ Παλαμᾶς, ἀξεχώριστα τότε δεμένος μὲ τὴν ἐποχὴ του — κ' ἔχει σημασία αὐτὸ τὸ τότε, γιὰτὶ ἀργότερα, καθὼς θά μᾶς δείξῃ ἡ ἀνάλυση τῶν μεταγενέστερων συλλογῶν, ὁ σύνδεσμος αὐτὸς χαλαρώνεται ὡς πού θραύεται ὀλοτέλα — δουλεύει ἀκολουθώντας τὴν παραγγελία τοῦ Βαλαωρίτη. Τὴν εἶδαμε νὰ τὴν ἀναφέρει καὶ νὰ τὴν ὑψώνει κανόνα στὰ Προλογικὰ τοῦ Δωδεκάλογου. Θέλει ν' ἀκουμπήσῃ στὴν ἐθνικὴν ἱστορία καὶ ἡ ἐθνικὴ ἱστορία τοῦ προσφέρει θέματα ἐπικά γιὰ ξετύλιγμα. Ὁ βυζαντινὸς κόσμος εἶναι, καθὼς τὸ λέει, ἀμεταχείριστο ὕλικό, πηγὴ πλοῦσια στὴν ἔμπνευση ἑνὸς Ποιητῆ πού αἰσθάνεται βαθὺ καὶ βαρὺ τὸ χρέος του πρὸς τὴ φυλὴ του. Μὰ ποιά εἶναι ἡ οὐσία τοῦ χρέους; Μὲ δυὸ λόγια τούτη: Ἡ ἀνασύνδεση τῆς μεσαιωνικῆς παράδοσης μὲ τὴ νεώτερη, ἡ συγκρητοποίηση τοῦ βυζαντινοῦ ἡρωισμοῦ μὲ τὸ δυναμισμό τῆς ξεσκλαβωμένης φυλῆς, ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἰδεολογικῆς ἐνότητος τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Αἰσχύλων ὡς τὰ χρόνια τῶν Μακεδόνων ἀγωνιστῶν πού πολεμᾶνε στὰ μακεδονικὰ βουνά, προετοιμάζοντας τὸ Δώδεκα καὶ τὸ Δεκατρία. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, τραυματισμένη στὰ '97 ἀπὸ μωροὺς καὶ ἀδέξιους κυβερνήτες — ξεθυμασμένο ἀνάδομα ἑνὸς κόσμου πού ἦταν μοιραῖο ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ φορὰ νὰ παραμερίσῃ ἀπὸ τὸ προσκῆνιο γιὰ νὰ δώσῃ τὴ θέση του στὸν διάδοχο κόσμο πού ἐκπροσωποῦσε τὶς δημιουργικὰς δυνατότητες τῆς φυλῆς — ξαναγύριζε πάλι γοητεύοντας τὰ πνεύματα τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς νέας ἐθνικῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ τούτη τὴ φορὰ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα δὲν ἦταν χίμαιρα καὶ λιπόσαρκο ὄνειρο. Ἦταν πλουτισμένη μὲ περιεχόμενο συγκεκριμένο πού ἀποτελοῦσε τὴν ἱστορικὰ κυρωμένη προέκταση τῶν φιλοδοξιῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ἐπιδιώξεων τῆς τάξης πού ἦταν ἡ κλητὴ τοῦ ἔθνους. Ὁ Παλαμᾶς ἀνήκει στὴν προοδευτικὴ πρωτοπορία τῶν φωτισμένων πού σχηματίζουν ὀλοένα καὶ πυκνότερη φάλαγγα στὸν τόπο. Χρέος του θεωρεῖ ν' ἀγωνιστῇ γιὰ ν'

1. Στὸ τεῦχος τῆς 30 Μαρτ. 1886, σελ. 202-205.

1. Ἡ Ποιητικὴ μου, σελ. 159.
2. Πρβ. αὐτ. σελ. 159.

ἀναζωπυρήση στις νερκωμένες ψυχές τῆ σβυσμένη φλόγα τῆς ἡρωικῆς θέλησης σ' ἕναν καιρὸ πού μετὰ τὴν ἡττα τοῦ '97, ἦσαν...

σβυσμένες ὄλες οἱ φωτιᾶς οἱ πλάστρες μέσ' στὴ χώρα

Μὰ ἡ στροφή του στὴ Βυζαντινὴ Ἱστορία καὶ ἡ προσπάθειά του ν' ἀντλήση ἀπὸ τὸ πλούσιο περιεχόμενό της τὰ ἡρωικά πρότυπα τῆς ἑλληνικῆς ἀλκῆς, ἐξηγεῖται ἀπὸ λόγους συναισθηματικούς καὶ πρακτικώτερα πολιτικούς. Οἱ συναισθηματικοὶ λόγοι ἀναντίρρητα ἔχουν τὸ προβάδισμα. Σημειώσαμε πῶς ἀνωτὴ βυζαντινολογικὴ κίνηση πού παρατηρήθηκε κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19οῦ αἰῶνα, καὶ τὸ εὐλογο ἐνδιαφέρον πού τὴ συνώδεψε. Ἐνας πραγματικὸς νέος κόσμος, ὁ ἀμεσώτερα συνδεδεμένος μὲ τὴ σταδιοδρομία τοῦ ἔθνους μας, ἐρχότανε σὲ φῶς. Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, θρεμένο μὲ τοὺς θρύλους τῆς Ἁγιά-Σοφιάς καὶ τῶν Μαρμαρωμένων, ἐνοιώθη πῶς ἦταν ἡ νόμιμη συνέχεια, ὁ δικαιωματικὸς κληρονόμος ἐνὸς παρελθόντος κλέους πού ἔπρεπε ν' ἀναστήσει, γιατί τὸ δημοτικὸ τραγούδι τοῦ ψιθύριζε ὀλοένα στ' ἀγρυπνο καὶ πάντα πρόθυμο ἀφτὶ πῶς.. πάλι μὲ χρόνια μὲ καιρούς, ὅ,τι ἡ κακὴ μοῖρα τοῦ ἀφαίρεσε θὰ ἦταν δικό του... Ἐξάλλου ὁ βυζαντινὸς κόσμος πάλαιψε μὲ τοὺς ἴδιους ἐχθροὺς πού ἀπάντησε στὰ πρῶτα σκιρτήματα τῆς ἐλευθερίας του τὸ ἔθνος. Ὁ κόσμος αὐτὸς καὶ οἱ ἡγέτες του, πολιτικοὶ καὶ θρησκευτικοί, ἦσαν στὸ εἰκονοστάσι τῶν πατέρων του κ' ἐκεῖ, στὸ Φανάρι, τὸ Πατριαρχεῖο, ζωντανὸ λείψανο τῆς παλιάς δόξας πού ἀγλάϊσε τὸ θρόνο τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, θύμιζε πῶς οἱ πόρτες τῆς τουρκοκρατημένης μεγάλης ἐκκλησιᾶς περιμένουν νὰ τρίξουν χαρμόσυνα γιὰ νὰ δεχτοῦν τὴν πομπικὴ ἀκολουθία τοῦ Δωδέκατου τῆς σειρᾶς τῶν Κωνσταντίνων.. Τότες θὰ συνεχιστῆ ἡ σταματημένη λειτουργία καὶ τὸ ἔθνος θὰ καθρεφτιστῆ, ὅπως στὰ ὠραῖα καὶ τὰ μεγάλα χρόνια, μέσα στὰ γαλανὰ νερά τοῦ Βοσπόρου καὶ τῆς θάλασσας τῶν Πριγκηπόννησων... Ὁνειρα καὶ θρύλοι πού τὰ ὕφαινε ἡ κρυφὴ λαχτάρα τετρακόσιων χρόνων σκλαβιάς, πού ἔγιναν τραγούδι, παραμῦθι, κήρυγμα, ἀπὸ ἄμβωνα καὶ ἄρθρο σ' ἐφημερίδα, σύνθημα γιὰ κάθε πολεμικὴν ἐξόρμηση, — θρῦλος καὶ ἱστορία πού δέθηκαν μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ ἔθνους καὶ στάθηκαν τὸ μοναδικὸ στημόνι πού γύρω του ἔπλεξε ἡ φυλὴ τὸ Αὖριο.

Ἀκόμη καὶ σήμερα, πού ἡ ἐθνικὴ πραγματικότητα ἐπιβάλλει αἰτήματα μορφῆς ὀκότελα διαφορετικῆς, πού τὸ γεωγραφικὸ μας περίγραμμα πρὸς τ' ἀνατολικά του σύνορα εἶναι σαφέστατα καὶ εἰλικρινέστατα διαχαραγμένο, ἡ γοητεία τῆς Κόκκινης Μηλιάς μένει στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ μας

σὰν ἀπόθεμα ὀνείρων πού τὰ σφιχτόκλεισε κάποτες καὶ τὰ κρατεῖ σὰν ἀκριβὰ θυμητάρια ἐποχῶν ἀγύριστων.

Μ' ἄς προσπαθήσουμε νὰ ζωντανέψουμε τὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαμᾶ, στὰ πρὸ τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων χρόνια... Ὁ καθέννας μας γνωρίζει, ἂν δὲν τὴν εἶχε κιόλας ζήσει, τὴν ἠλεκτρισμένην ἐκείνην ἀτμόσφαιρα πού ξεχείλιζε ἀπὸ πατριωτικὴ νοσταλγία γιὰ κάτι πού ἀπὸ τετρακόσια πενήντα χρόνια ἔμενε μακριὰ του καὶ δυνάστευε τὴν ψυχὴ, κέντριζε τὸ φρόνημα καὶ πύρωνε τὴν φαντασία... Τὸ Βυζάντιο ἦταν μὲ δυὸ λόγια τὸ φλογερὸ καμῖνι τῆς νέας πατριωτικῆς συνείδησης. Ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνισμός, ὁ παραμελημένος, ὁ ἀγνοημένος, ὁ παρεξηγημένος ἀνασταίνονταν ὀλοένα ἀπὸ τίς ἐρευνες καὶ τίς μελέτες τῶν σοφῶν κι ὁ Παλαμᾶς, προτοῦ ἀκόμη ἡ βυζαντινολογικὴ κίνηση τραφῆ μὲ τὰ πορίσματα τῆς νεώτερης ἐπιστήμης, εὑρίσκει σημαντικώτατα στοιχεῖα στὶς μελέτες τοῦ Σπυρ. Ζαμπέλιου πού τὸν βοήθουσαν νὰ συγκροτήση μέσα του τὴν ἰδέα πού ἀργότερα θὰ θελήσει συστηματικώτερα νὰ μορφοποιήσει στὴν ποίησή του: Τ' ὅτι δηλαδὴ ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀποτελεῖ τὸν ἀναγκαῖο συνδυετικὸ κρῖκο ἀνάμεσα στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα καὶ στὴν νέαν ἑλληνικὴν ἐθνότητα μὲ τὴ συγκρητοποίηση τοῦ πολυθεϊκοῦ πνεύματος καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, δημιουργώντας τὸν ἐνιαῖο σκελετὸ τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια ὡς τὰ χρόνια τὰ μετεπαναστατικά. Σύγχρονος ἱστοριοκριτικὸς ἐρευνητῆς¹ μεταφέρει ὁμολογίες τοῦ ἴδιου τοῦ Ποιητῆ σχετικὲς μὲ τὰ κίνητρα πού τὸν παρώθησαν στὴν ἔμπνευση τοῦ ἔπους τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ παρακάτω περικοπὴ:

«Ἐνα ἀπὸ τὰ βιβλία πού προξένησαν μιὰ βαθύτατη συγκίνηση στὸν Παλαμᾶ κατὰ τὰ 1880 ἦταν καὶ τὰ «Δημοτικὰ Ἀσματα τῆς Ἑλλάδος», (ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπὸ Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου, Λευκαδίου, Κερκύρας, Τυπογραφεῖον «Ἐρμῆς» 1852). Ἐκεῖ, γιὰ πρώτη φορὰ ἀντιμετωπίζονταν τὸ ζήτημα τῆς βυζαντινῆς καὶ νεώτερης Ἑλλάδας κατὰ τρόπο νέο καὶ πρωτότυπο, βασισμένο πᾶνω στὰ κείμενα καὶ στὴν ἐξαιρετικὴ διαίσθηση τοῦ Ζαμπέλιου, ποῦχε ἀφιερῶσει ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του στὴν ἀποκάλυψη καὶ στὴ δικαίωση τοῦ ἀδικημένου ἐκείνου Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ...».

Δὲν σκέπτομαι ν' ἀμφισβητήσω τὴ βεβαίωση. Νομίζω ὅμως πῶς θετικώτερα στοιχεῖα θὰ βρῆκε ὁ Παλαμᾶς στὴν περίφημη Προθεωρία τοῦ ἴδιου τοῦ Ζαμ-

1. Ὁ κ. Φ. Μιχαλόπουλος στὸ ἄρθρο του Κωσταντῆς Παλαμᾶς τὸ δημοσιευμένο στὸ μνημόσυνο τεύχος τῆς Νέας Ἑστίας, Χριστούγεννα 1943, σελ. 177, β' στ.

πέλιου, στὸν διαφωτιστικώτατο δηλαδή πρό-
λογο τῶν Βυζαντινῶν Μελετῶν,
ἐκδομένων στὴν Ἀθήνα, στὰ 1857, ὅταν ὁ
εὐσυνείδητος μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς ἱ-
στορίας, ἐξετάζοντας τὶς πηγές τῆς νεοελ-
ληνικῆς ἐθνότητος, ἀναλύει μὲ ἐξαιρετικὴ
βαθύνοια τὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας τῆς
καὶ ἀνευρίσκει τοὺς συνεκτικοὺς πνευματι-
κοὺς καὶ ἠθικοὺς δεσμούς τῆς μὲ τὸν βυ-
ζαντινὸ κόσμο.

Θὰ ἤθελα νὰ μεταφέρω ἐδῶ μερικὲς
διαπιστώσεις τοῦ Ζαμπέλιου ποὺ τὶς θεω-
ρῶ ἐνδεικτικὲς τῆς γενικώτερης πνευματι-
κῆς στάσης τοῦ ἀπέναντι τοῦ βυζαντινοῦ
κόσμου, ποὺ πιστεύω ὅτι ἐπηρεάσε σημαν-
τικώτατα τὴν παλαμικὴ ἰδεολογία.
Ἐξετάζοντας τὴ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση
ποὺ εἶχε τὴν ἀφετηρίαν τῆς στὰ 1821, γρά-
φει ὁ Ζαμπέλιος:

«Ὁ σεισμός, ὅστις τὸ 1821 εἰς Ἀνατολὴν
ἐκραγεῖς ἀντήχησεν ἄχρι Δύσεως, ἀνήγαγεν
ἐκ τοῦ μηδενὸς εἰς τὸ εἶναι τὸν ἑλληνικὸν
λαόν, ὅστις τῇ παρουσίᾳ του συνεπλήρωσε,
καὶ τῇ ἐνεργείᾳ του διερμηνεύει τὴν μ.Χ.
Ἱστορίαν τῆς πατρίδος του.

»Ἐντεῦθεν περιουγασθεῖσα ἡ γραμματο-
λογία τοῦ ἀνατολικοῦ μεσαιῶνος, ἐξέφανε
τοὺς ἀδιαγνώστους ἕως τότε νόμους τῆς
πνευματικῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ρωμαϊκὴ τῆς
Κωνσταντινουπόλεως Ἀυτοκρατορία γέγενεν
ἐκτοτε κρίκος συνδυαστικὸς δύο κόσμων ἀπο-
κεχωρισμένων, τοῦ πολυθεϊκοῦ Πανελληνίου
καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἀπέβη σύνδεσμος αὐ-
τοφανῆς καὶ ἀναγκαῖος, συνάπτων πρὸς τὸν
καταρκτικὸν τῆς Εὐρώπης πολιτισμὸν τὸ μόν-
ον εἰς τοὺς παρόντας χρόνους διασωθὲν ἀρ-
ραγὲς λείψανον τῆς ἀρχαιότητος...»¹

Ἐξετάζοντας ὁ Ζαμπέλιος τοὺς προη-
γηθέντας τοῦ 21 διανοητικοὺς ἀ-
γῶνας, καθὼς τοὺς λέει, ἀποδίδει σὲ τού-
τους τὴν ἀναβλάστηση τῆς Ἑλληνικῆς
ἰδέας καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Ἔθνους
καὶ βλέπει στὴ συμβολὴ τῶν ρευμά-
των τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς
παράδοσης τὴν ἀναγέννηση τῆς νεοελλη-
νικῆς ἱστορίας. Τὸ συμπέρασμα μακρᾶς ἀ-
νάλυσης, (ποὺ τὴν ὑποδεικνύω σ' ὄσους θὰ
ἤθελαν νὰ παρακολουθήσουν μιὰ σοφὴ ἐ-
ποπτεία τῶν πρώτων νεοελληνικῶν ἀντι-
λήψεων γιὰ τὸν ἠθικὸ χῶρο τῆς βυζαντινῆς
παράδοσης στὴ μετεπαναστατικὴ ἐθνικὴ
συνείδηση), εἶναι «ὅτι τῆς Νεοελληνικῆς ἐ-
θνότητος αἱ πηγαὶ ὑποβλύζουσιν ὑπόγειοι
καὶ ἀδιόρατοι ἐξ αὐτῆς τῆς θείας Ἐναν-
θρωπήσεως ἀναπηδῶσιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν
τῆς γῆς ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Θεοδοσίου»
ζητοῦσι τὸν εὐθύτερον καὶ συμφορώτερον
δρόμον ἀπὸ Λέοντος τοῦ Θρακὸς ἄχρι Λέ-
οντος τοῦ Ἰσαύρου, καὶ δὲν ὀρμῶσιν ἀκα-

τάσχετοι πλέον ἢ εἰς τὰς ἡμέρας Βασι-
λείου τοῦ Μακεδόνοιο καὶ τῶν διαδόχων
του, ἰθυτενῶς ἔκτοτε πρὸς τὴν σύγχρονον
παλιγγενεσίαν μας εὐθυποροῦσαι»¹.

Ὁ Παλαμᾶς, ἐμποτισμένος ἀπὸ τὴν ἰδέα
τοῦ ἀρρηκτοῦ συνδέσμου τῆς νεώτερης ἐλ-
ληνικῆς ψυχῆς μὲ τὴν ψυχὴ τῆ βυζαντινῆ,
ἐνὸς συνδέσμου ποὺ κρατεῖ τὸ στερεὸ νῆ-
μα τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, πιστεύον-
τας, ἀκόμη, σταθερὰ στὴν ἰδέα πὼς ὁ βυ-
ζαντινὸς κόσμος συμπυκνώνει, σ' ἐνότητα
ἀξεχώριστη, τὸ κλασσικὸ ἰδεῶδες, τὴ θρη-
σκεία ποὺ γίνεται σπονδυλικὴ στήλη τῆς
ἐθνικῆς ἱστορίας καὶ τὴν παράδοση τοῦ ἐλ-
ληνικοῦ ἠρωισμοῦ, θεωρεῖ πὼς μιλεῖ ἀμε-
σώτερα στὴ σύγχρονον ἐθνικὴ συνείδηση,
ἀνασταίνοντας πρόσωπα ἀλκῆς ἀπὸ ἕνα
παρελθὸν πολὺ σιμότερο στὴ συγκίνηση
καὶ στοὺς θρύλους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.
Ἐξάλλου οἱ σκοποὶ τοῦ Παλαμᾶ τοξεύουν
εὐρύτερους στόχους. Ἀναζητεῖ τὴν ἀπο-
κατάσταση τοῦ σταθεροῦ νήματος τῆς νεο-
ελληνικῆς ἐθνότητος ποὺ θὰ στηριχθῆ, σύμ-
φωνα μὲ τὰ πορίσματα τοῦ Ζαμπέλιου,
στὶς τρεῖς ἐνότητες — τὴν ἱστορικὴ, τὴν
πνευματικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ. Ἡ παράδοση
τοῦ πατριωτικοῦ λυρισμοῦ θὰ μπορεῖ, μὲ
τὸν τρόπο τοῦτο, νὰ κινεῖται ἀνετα ἀπὸ
τὰ πανάρχαια χρόνια ὡς τὰ χρόνια τὰ τω-
ρινὰ καὶ συνάμα θὰ πλάθεται μιὰ νέα ἱστο-
ρία βασισμένη στὴν ὁμοούσια τούτητριάδα
ποὺ συγκροτεῖ κορμὸ τῆς πατριδολατρίας
τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ ἐνότητα τῆς ἑλληνικῆς
συνείδησης δὲν θὰ διασπᾶται πιά ἀπὸ τὸ
Βυζάντιο, ποὺ οἱ μελετητὲς τοῦ προηγου-
μένου καιροῦ προσπαθοῦσαν νὰ τὸ ἰδοῦν
σὰν ἀνατολικὴ ἀπόφυση τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀυ-
τοκρατορίας, ἐνῶ ἡ νεώτερη ἔρευνα κατευ-
θύνονταν πρὸς τὴν ἰδέα μιᾶς ἀναγέννησης
τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου προσαρμο-
σμένου στὰ ἰδεῶδη ποὺ ἔφερε στὴν ἐπιφά-
νεια ὁ χριστιανισμὸς — ἀλλὰ ἕνας χριστια-
νισμὸς φυτρωμένος κι ἀντρωμένος σὲ χῶ-
ματα ἑλληνικά, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ ἀπό-
θεμα τῆς ἐθνικῆς σοφίας καὶ μετριασμένος
ἀπὸ τὴν γαληνὴ φύση τῆς ἑλληνικῆς γῆς.

Τὸ Βυζάντιο ξαναγεννιόταν ἔτσι στὴν
ἑλληνικὴ συνείδηση κ' ἔπαιρνε τὴν πρε-
πούμενη θέση του στὸ ξετύλιγμα τῆς ἐλ-
ληνικῆς ἱστορίας. Θυμοῦμαι, αὐτὴ τὴν ὥρα,
μιὰ διαπίστωση τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμῆ ποὺ
θαρρῶ πὼς συνοψίζει τὴν πνευματικὴ στά-
ση τοῦ νεώτερου μορφωμένου Ἑλληνα
τῶν χρόνων τοῦ Παλαμᾶ, ἀπέναντι τοῦ
βυζαντινοῦ κόσμου. «Ὅπως ὁ φιλελληνι-
σμὸς καὶ ἡ ἀρχαιομανία τῶν Εὐρωπαίων
καὶ ἡ ὁμοία ἀρχαιομανία τῶν γραμματι-
σμένων Ρωμιῶν ἐπλαθάν τὴν ἀντίληψη μιᾶς
μικρῆς Ἑλλάδας στενεύοντας τὰ σύνορα
τῆς φυλῆς καὶ ταιριάζοντάς τα μὲ τὰ σύ-
νορα τῆς ἀρχαίας, ἐνῶ ὁ λαὸς εἶχε ζων-
τανῆ μέσα του, σὰν πόθο ἐθνικὸ πάντα,

1. Σ. Ζαμπέλιου: Βυζαντινὰ ἰ Μελέται, σελ. 26.

1. Αὐτ. σελ. 62-63.

τῆ βυζαντινῆ παράδοση τῆς αὐτοκρατορίας, ἔτσι καὶ στὰ ἄλλα, ἐνῶ ὁ λαὸς κρατοῦσε τὴ δημοτικὴ παράδοση, οἱ γραμματισμένοι, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιομάθων φιλελλήνων, δραματίζονταν μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνισμό στενεύοντας τὴ ζωὴ τοῦ Ἑθνους. Καὶ οἱ φιλέλληνες καὶ οἱ γραμματισμένοι Ἕλληνες ἐπρόβαιναν μὲ τὸ μυαλό τους κατὰ κάποιαν ἀφαίρεση. Ἡ νέα Ἑλλάδα ἦταν κατ' εὐθείαν συνέχεια τῆς ἀρχαίας· τὰ ἐνδιάμεσα δύο χιλιάδες χρόνια μὲ τοὺς δύο ἑλληνικοὺς πολιτισμοὺς τῆς ἦταν σβυσμένα· ἀλεξανδρινὰ κράτη καὶ προπάντων βυζαντινὸ κράτος δὲν εἶχαν ὑπάρξει...»¹. Καὶ ἄλλοῦ: «Δύο παράδοσεις μᾶς κληροδότησε ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς, μιὰ τὴ σχολαστικὴ λογιώτατη καὶ μιὰ τὴ λαϊκὴ δημοτικὴ. Αὐτὴ ἡ δευτέρη παράδοση εἶναι ὁ ἐσωτερικότερος καὶ γνησιότερος κρίκος ποὺ μᾶς συνδέει μὲ τοὺς παλιότερους πολιτισμοὺς ὄλους... Εἶναι σὰν ἓνα ζεστό ρεῦμα ζωῆς, ποὺ περνᾷ αἰῶνες τώρα στὰ κατάβαθα τῆς ψυχῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ βαστᾷ μὲ τὴν αἰώνια ροὴ τοῦ τὴν ἐνότητά ἢ ὁμοιότητα τῆς μορφῆς τῆς...»². Ὁ Παλαμᾶς ἀγωνίζεται ν' ἀναστήσει τὴν ποίηση τὴν παράδοση τούτη ποὺ διαρρέει τὴ λαϊκὴ συνείδηση καὶ προσπαθεῖ, στηριγμένος στὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας, ν' ἀνασυνδέσει τοὺς διάφορους σταθμοὺς τῆς ἔθνικης διαδρομῆς, χρησιμοποιώντας τὰ προέχοντα χαρακτηριστικὰ τῆς δραστηκῆς ἐνέργειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι τὸ Βυζάντιο ἀναχωνεῦται μέσα στὸν ζωικὸ πηλὸ τοῦ ἔθνικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀκμῆς του γίνονται τὰ συμβολικὰ πρῶτα γιὰ τὸ γένος ποὺ πορεύεται τὸ δρόμο τῆς ἀναδημιουργίας τοῦ ἔθνικοῦ πολιτισμοῦ του. Ὁ Παλαμᾶς ἤξερε ν' ἀνακαλύπτει τὶς δραστηκῆς δυνάμεις ποὺ θὰ μπορούσαν, προεκτεινόμενες στὸ μέλλον τῆς φυλῆς, κι' ἀκολουθώντας τὴν κίνηση τῆς δημοτικῆς παράδοσης, νὰ γίνουν πυρῆνες γονιμοποιεῖ. Καὶ ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν προεκτατικὴ κίνηση θέλει νὰ οἰκειωθῆ καὶ νὰ ἐνεργοποιήσῃ. Τὸ κεντρικὸ μυθικὸ τῆς πρότυπο, ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροχτόνος, βρίσκεται σὲ μιὰν ἀποφασιστικὴ στιγμὴ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὅταν τὸ βυζαντινὸ κράτος, ἔχοντας ἀναχωνεῦσει τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις του, πραγμάτωνε πολιτικὰ καὶ ἠθικὰ τὴν ἐνότητα τῆς νεοελληνικῆς ἐθνότητος. Καὶ ἡ ἐσωτερικὴ κίνηση τοῦ ἔπους συμβιβάζεται συμβολικὰ μὲ τὴν ἀκατάσχετη ἐκείνη ὑπόγεια ροὴ τῆς βυζαντινῆς συνείδησης πρὸς τὴ στενὴ περίπτυξη καὶ τὴν ἀφομοίωση τῆς κυρίως ἑλλαδικῆς ψυχῆς ποὺ ἐκφράζεται στὴν ποιη-

τικὴ μετουσίωση τοῦ ἱστορικὰ βεβαιωμένου γεγονότος, τῆς πορείας τοῦ Βασιλείου πρὸς τὴν Ἀθήνα καὶ τῆς ἀνόδου του στὴν Ἀκρόπολη ὅπου μέσα στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ Παρθενῶν ἔκαιγε τὸ καντήλι τῆς χριστιανικῆς Παρθένας, τῆς Ἀθηνιώτισσας Κυρᾶς.

* * *

Μὰ παράλληλα μὲ τοὺς συναισθηματικούς τούτους λόγους στοὺς ὁποίους ὀφείλεται ἡ στροφὴ τοῦ Παλαμᾶ στὴ βυζαντινὴ ἱστορία καὶ παράδοση συνεργούσαν καὶ λόγοι πρακτικώτατα πολιτικοί. Δὲν θέλω νὰ νοηθῆ μὲ τοῦτο πῶς ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα ἐπέδρασε ἄμεσα στὴν ἐμπνευση τοῦ ποιητῆ. Ἀλλ' ἡ πολιτικὴ πίεση τῆς ἐποχῆς ἐπιδρᾷ μὲ χίλιους τρόπους στὴν εὐπάθεια τοῦ δημιουργοῦ κ' ἐπηρεάζει τὴν κίνηση καὶ τὰ ὀρμήματα τῆς ψυχῆς. Ἡ ἐποχὴ τῆς Φλογέρας, ἡ πρώτη, δηλαδή, δεκαετία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, συμπίπτει μὲ τὰ χρόνια τῶν μακεδονικῶν ἀγῶνων ποὺ προοιμίασαν τοὺς Πολέμους τοῦ Δώδεκα καὶ Δεκατρία. Ἀπέναντι τῆς νεοελληνικῆς ἐθνότητος ὀρθωνόταν ὁ ἴδιος κίνδυνος ποὺ εἶχε ἀπειλήσει καὶ στὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα τὰ ριζοθέμελα τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ ποιητῆς ξέρει νὰ σύρει τὴν παράλληλο καὶ προσπαθώντας νὰ προσανατολίσῃ τὸ ἔθνος του πρὸς τὴν παράδοση τοῦ ἠρωισμοῦ του, μετὰ τὴ χάυνωση τοῦ '97, σταματᾷ στὸν κατ' ἐξοχὴν ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ ποὺ ὑψώθηκε διαφεντευτῆς τῶν ἰδίων χωμάτων¹. Ἡ νεώτερη ἑλληνικὴ φυλὴ ἀναζητοῦσε τὸν ἥρωα καὶ τὸν προστάτη τῆς, τὸν πολεμιστὴ καὶ τὸν κυβερνήτη τῆς Ὁ Παλαμᾶς ὑψώνει σύμβολο πανύψηλο τοῦ ἔθνικοῦ ἠρωισμοῦ τὸν Βασίλειο τὸν Μακεδόνα, τὸν Βουλγαροχτόνο...²

1. Μιλώντας στὴν Ποιητικὴ του γιὰ τὸν πλουτισμὸ τῆς ποίησής του μὲ θέματα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ παράδοση, δὲν λησμονεῖ τὴν πίεση τῶν καιρῶν: «... Ἀφορμὲς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴ καὶ οἱ καιροὶ πάντα. Σ' αὐτὸ τὸ μεταξύ τὰ ἔθνικα ἰδιαιτέρως, τὰ χρησιμοποιημένα καὶ τριμμένα ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ καιροῦ σαλεύουν καὶ ζωντανεύουν ἀπὸ καινούργιες εἰκόνες. Ὁ Βούλγαρος ἴσα μὲ τὸν Τούρκο φοβερὸς ἐχθρὸς, καὶ σὲ ὀρισμένες ἱστορικὲς στιγμὲς μισητότερος κι ἀπὸ ἐκεῖνον, ξαναστυλώνεται ἀγνάντια μας. Μᾶς γίνονται ἐφιάλτης...» (σελ. 115).

2. Πόσο τὸ θέμα τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ βρισκόταν διάχυτο σὰν πολιτικὸ αἶτημα στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ καιροῦ τῆς καὶ σὰν συγκίνηση ἔθνικὴ μᾶς ἀποκαλύπτεται καὶ ἀπὸ μιὰν ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ ποὺ σημειώνεται παρεκβατικὰ σὲ μιὰ παράγραφο τῶν Σημειωμάτων στὸ Περιθώριο (Πεζοὶ Δρόμοι, Α' § 11): «... Ἡ τελευταία μου παρουσίαση — ἀναγκαστικὴ — μὲ τὸν κόσμον τοῦτο: Διάβασα κάτι, σὰν ἐπικὸ κατάλογο τῶν πολεμικῶν κατορθωμάτων τοῦ Βουλγαροχτόνου στὴ Μακεδονία. Ἐνα κομμάτι ἀπὸ τὴ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ. Μακεδονία, Βούλγαρος, Βουλγαροχτόνος, εἶναι μαζὶ καὶ θέματα δημοσιογραφικά, στὴν ἡμερησίαν διάταξη. (Ἐπογραμμίζω ἐγώ)... Καὶ τὸ ποίημα καθαρῶτα τῆς μορφῆς. Μιὰ μεταφορὰ στὴν ποίηση μιᾶς σελλίδας ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Παπαρρηγόπουλου...» Τὰ

1. Ι. Δραγοῦμη: Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς. Κεφ. Πηγὴ Ζωῆς, σελ. 195 (ἔκδ. 1927, μαζί μὲ τὸ πρῶτο μέρος, Ὁ Ἑλληνισμὸς μου καὶ οἱ Ἕλληνες).

1. Ὁ. π. σελ. 189.

Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ, παρὰ τὶς μεγάλες φιλοδοξίες της, ἔμεινε γιὰ πολὺ, μακριὰ ἀπὸ τὸ πλατὺ ἀναγνωστικὸ κοινό. Ὁ Παλαμᾶς, ὥστόσο, τῆς κρατοῦσε πάντα μιά θέση ξεχωριστὴ στὴν καρδιά του κι' ἀντιδρώντας στὴν ψυχρότητα τοῦ κοινοῦ δὲν παρέλειπε εὐκαιρία γιὰ νὰ τὴν παινέψη καὶ σὲ μιλήματα καὶ σὲ γραψίματά του¹. Καὶ ἡ Φλογέρα εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα ἔργα τοῦ Παλαμᾶ ποὺ κατακρίθηκε ἀπὸ τὴν κριτικὴν τοῦ καιροῦ κ' ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ γίνῃ πλατὺς λόγος γιὰ τὰ «ἐλαττώματα» τοῦ ποιητῆ. Καὶ συχνὰ ὁ Παλαμᾶς ἀναγκάζεται, καθὼς εἶπα, νὰ σταθῇ διαφεντευτὴς τοῦ ἔργου του καὶ νὰ στηρίξῃ τὴν ποιήσῃ του ὅταν δέχεται κακόδεχτα πλήγματα· μὰ εἶναι καὶ στιγμὲς ποὺ ὁ ἴδιος δείχνει ὡς κάπως νὰ ὑποπτεύεται τὰ ψεγάδια τοῦ τραγουδιοῦ του, μ' ὄλο ποὺ βιάζεται νὰ τὰ δικαιολογήσῃ καὶ νὰ τὰ συγχωρήσῃ². Ὡστόσο ἐμμένει πάντα στὴ γνώμη πὼς ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ «παρ' ὅλη τὴ βυζαντινὴν τοῦ ἠρωολατρεία εἶναι ναὸς ποὺ βρίσκονται μέσα του βωμοὶ ὄλων τῶν προμάχων καὶ ὑπερμάχων θεῶν ἔθνικῶν καὶ χριστιανῶν...»³. Μὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται τῶρα γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ποίησης. Πρόκειται γιὰ τὸ ἰδεολογικὸν τῆς περιεχόμενου. Κι οὔτε κἀν μπορούμε νὰ δικαιώσουμε ἢ ν' ἀμφισβητήσουμε τὶς γνώμες ἢ τὶς προθέσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ποιητῆ γιὰ τὸ ἔργο του — τῶν ἄλλων οἱ ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν ποιητικὴν ἀξία τοῦ συνθέματος δὲν μποροῦν νὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν γιὰ τὴν ὥρα — προτοῦ τὸ γνωρίσουμε μὲ τὴν ἴδια ἀναλυτικὴ ἐπιμονὴ ποὺ γνωρίζει ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Δωδεκάλογου. Οἱ ἀντιλήψεις μου γιὰ τὴν ποιητικὴν τέχνην τοῦ Παλαμᾶ, γιὰ τὰ προτερήματα ἢ τὰ μειονεκτήματά της, τὶς δυνατόμεις καὶ τὶς ἀδυναμίες της — ἀν ἀδυναμίες ὑπάρχουν κι' ἂν οἱ τέτοιες ἀδυναμίες μποροῦν νὰ ἐξετασθοῦν αὐτόνομα χωρὶς ἀμεση συνάρτησιν μὲ τὸ κλίμα τοῦ καιροῦ καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἀγωγὴν τῶν συγχρόνων — θὰ διατυπωθοῦν ὑστερώτερα, ὅταν θάχουμε μπροστὰ μας τὴν ἀνατομία ὀλόκληρου τοῦ ποιητικοῦ σώματος, ὅταν θὰ εἴμαστε σὲ θέσιν νὰ ἰδοῦμε ὅλες τὶς διαυλακώσεις τῶν ἰδεῶν κι' ὅταν κατορ-

θώσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὸ ψυχικὸ κλίμα τῆς παλαμικῆς ποιήσεως σ' ὄλους τοὺς βαθμοὺς τῆς θερμοκρασίας της. Ὅχι γιὰ τὴν θεωρῶν, προκειμένου γιὰ τὴν αἰσθητικὴν ἀξιολόγησιν τοῦ καλλιτεχνήματος, ἀπαραίτητη προϋπόθεσιν τῆς λογικῆς του κατάχτησιν, ὅποτε θέτουμε σὲ δευτέρῃ ἐντελῶς μοῖρα τὴν ποιητικὴν μορφήν ποὺ εἶναι ἡ μόνη διεγερτικὴ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ περιεχομένου, ἀλλὰ γιὰ τὴν προκειμένου εἰδικὰ γιὰ τὸν Παλαμᾶ, ὅπως καὶ γιὰ κάθε προσωπικότητα ποὺ συνέβη ν' ἀσκήσῃ βαρύνουσα καὶ κάποτε ἀποφασιστικὴ ἐπιρροὴ στὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ ἔθνους της, ἡ διερεύνησιν τούτῃ προβάλλει ὡς ἀναγκαία ἀσκηση τοῦ πνεύματος, ὡς ἀναπόφευκτος ἰδεολογικὸς συγχρωτισμὸς καὶ μάλιστα ὅταν ἡ ἀπόστασιν ποὺ δὲν μετριέται μόνον μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐτῶν ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ ψυχολογικὰ στάδια ποὺ μᾶς χωρίζουν, ἐπιβάλλει τὴν ἰδεολογικὴν ἀνίχνευσιν.

Ἡ ἀνάλυσιν ταῦ ἔπους θὰ μᾶς δείξῃ ἀκόμη κατὰ πόσον δικαιώνεται ἡ γνώμη τοῦ Παλαμᾶ, ἡ διατυπωμένη στὸν πρόλογον τοῦ Α' τόμου τῶν Πεζῶν Δρόμων του, ὅτι ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου εἶναι «τὰ προπύλαια ποὺ μᾶς μπάζουν στὴ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ»¹. Ἡ ἀναπτυσσόμενη γνώμη² ὅτι ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ προηγείται χρονολογικὰ τοῦ Δωδεκάλογου, ἀπὸ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γιόρτζης Χήρας πρωτοδημοσιεύθηκε (μὲ τὸν τίτλον: Βασίλειος ὁ Μακεδών) στὰ 1886 δὲν μοῦ φαίνεται βásiμη. Κι οὔτε νόμιμη θεωρῶ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ Φλογέρα πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ προηγῆται γιὰ τὴν «ἀπευθύνεται στὸν Ἕλληνα καὶ εἶναι ποίημα ἔθνικόν, ἐνῶ ὁ δευτέρος (ὁ Δωδεκάλογος) ἀγκαλιάζει ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα κι' εἶναι ποίημα καθολικόν»³. Κι οὔτε εἶπε ποτὲ ὁ Ποιητὴς ὅτι «ὁ Δωδεκάλογος εἶναι τὸ ὑστερότοκον γέννημα τοῦ νοῦ του» ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐρμηνευτὴν. Ἀντίθετα, πολλὰ πράγματα καὶ πολλὰς ἐνδείξεις πείθουν ὅτι ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ εἶναι ἀνάπτυξιν «φυσιολογικὴν» τῶν πρωτόσπαρτων στὸν Δωδεκάλογον ἰδεῶν μὲ προσπάθειαν ἀντικειμενοποιήσεως τοῦ λυρικοῦ ὑποκειμένου, διαχύσεως τοῦ λυρικοῦ ἐγὼ στὸν ἕξω κόσμον. Ὁ Ποιητὴς, καταχτώντας τὴν ψυχὴν του, προσπαθεῖ νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν κατάχτησίν του, δίνοντας στὸν ἀτομικὸν κραδασμὸν τὴν κυματιστὴν προέκτασιν πρὸς τὴν ὀλότητα. (Ἄλλὰ τὰ ζητήματα ταῦτα θὰ τὰ ἰδοῦμε ἀργότερα,

παραπάνω φανερώνουν συνάμα ὅτι συχνὰ ἔχει ὑποστηριχθῆναι ὅτι ἀποδείχνει ὀλοένα ἢ μελέτη τούτη: τὸ ἐπικριτικὸν στοιχεῖον στὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ποίησης τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ γονιμότητα ὁμῶς μετουσιωμένον.

1. «Ἡ Φλογέρα ἡ παινεμένη του» θὰ γράψῃ μὲ κάποιαν εἰρωνείαν ὁ Ψυχάρης στὴ γνώσῃ του μελέτη (σελ. 15).

2. «Μὰ ἡ Φλογέρα — γράφει στὸν κ. Ἄντ. Φ. Χαλᾶν (βλ. Ἄντ. Φ. Χαλᾶ: Ἡ Ἀλληλογραφία μου κλπ. σελ. 69) θὰ κἀν τὴν ἐντύπωσιν πολὺστικὴν καὶ ἀδιάβατον ποιήματος σὲ ὄλους τὴν ποίησιν τὴν παίρνουν μὲ τὴν ὀκά...»

3. Ἄδτ. σελ. 37.

1. Σελ. 15'.

2. Βλ. Φ. Μιχαλόπουλου: Κωστῆς Παλαμᾶς (μνημ. τεύχος τῆς Ν. Ἑστίας, Χριστοῦ, 1943), σελ. 184.

3. Τὴν «καθολικότητα» τοῦ Δωδεκάλογου τὴν συζητήσαμε στὸ οἰκεῖον μέρος.

δταν θὰ ἔχουμε τὴ συνολικὴ ἐποπτεία τοῦ ἔπους). Ὅμως καὶ ἡ χρονολογικὴ ἐξέταση τοῦ τραγουδιοῦ δὲν δικαιολογεῖ καμμιά ἀπολύτως ὑπόνοια ὅτι ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ, σὰν ἀποκρυσταλλωμένη μορφή τραγουδιοῦ ἀπασχολοῦσε τὸν Ποιητὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1900. Ἐνῶ στὸ ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Περιοδικὸν μας τῶν Χαιρετισμῶν τῆς Ἡλιογέννητης (Μάης 1908) ἀναγγέλλονται ἀνάμεσα στὰ ἐτοιμαζόμενα γιὰ τύπωμα ἔργα τοῦ Παλαμᾶ, Οἱ Λόγοι τοῦ Γύφτου καὶ ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας, ἔπος ποῦ δὲν γράφτηκε ποτέ καὶ ποῦ μπορεῖ — σὲ τοῦτο ἡ γνώμη τοῦ κ. Φ. Μιχαλόπουλου φαίνεται πιθανή — νὰ συγχωνεύθηκε¹ μετὸν Βασίλειο τῆς Φλογέρας — ἡ πρώτη ἀναγγελία τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ ὡς βυζαντινῆς ραψωδίας γίνεται στὴ σελ. 2 τοῦ ἐξωφύλλου τῆς Ἀσάλευτης Ζωῆς (1904). Πρῶτη δημοσίευση ἀπὸ τὴ Φλογέρα, καὶ τούτῃ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ κύριο ἔπος, γίνεται στὸν Νομᾶ (16 Μαΐου 1904) ὅπου δημοσιεύεται Ὁ Πρόλογος ἐνὸς Τραγουδιοῦ, ὁ πρόλογος δηλαδὴ τοῦ ἔπους, καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνον, στὸ ἴδιο περιοδικὸ (17 Ἀπρ. 1905) ἀναδημοσιεύεται ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ξαναπλασμένος ὡς Τὸ παιδί τῆς χήρας μετὸν ἐνδειχτικὸν ἐπίτιτλο Βυζαντινὲς Ραψωδίεσ, ἐνῶ τὴν ἴδια μέρα, στὴν Ἀκρόπολη τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη, δημοσιεύεται ἄλλο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ Φλογέρα. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα κομμάτια ἀπὸ

τὴ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ δημοσιεύονται ἀραιότατα σὲ περιοδικά¹. Ἄλλ' ἂν ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ εἶναι γέννημα τοῦ Εἰκοστοῦ Αἰῶνα, τὸ πρωτόσπαρτο ἐκεῖνο τραγούδι γιὰ τὸν Βασίλειο τὸν Μακεδόνα ἔδωσε σιγὰ σιγὰ μετὴν ἐπίμονη προσήλωση τοῦ Παλαμᾶ στὴν μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὸ ἐπικό του σύνθεμα. Τὸ τραγούδι τοῦ Διγενῆ γοητεύει τὴν ἔμπνευση τοῦ Ποιητῆ καί, καθὼς τὸ εἶδαμε, τόσο στοὺς Ἰαμβοὺς καὶ Ἀνάπαιστους ὅσο καὶ στὸν Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου ὁ Παλαμᾶς ψάλλει, ἔστω σύντομα, τὸν συμβολικὸν τοῦτον ἥρωα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ. Κι ἂν δὲν πρόλαβε ἢ ἂν δὲν θέλησε κατόπιν νὰ καταπιαστῆ μετὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ, ὅπως φαίνεται νὰ ἦταν μεγάλος καημὸς του, φρόντισε νὰ δώσῃ στὸν ἥρωα τῆς Φλογέρας ὄλο τὸ πλάτος τοῦ ἐπικοῦ ἡρωισμοῦ τοῦ μυθικοῦ βυζαντινοῦ ἥρωα.

Οἱ χρονολογικὲς αὐτὲς λεπτομέρειες δὲν εἶναι ἀχρηστες γιὰ τὴν στηρίζουσαν τὴν γνώμη ὅτι ἡ σύνθεση τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ συμπίπτει μετὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ τῶν μακεδονικῶν ἀγῶνων ποῦ καλύπτουν, καθὼς εἶναι γνωστὸ, τὰ πρῶτα δέκα χρόνια τοῦ Εἰκοστοῦ αἰῶνα¹ καὶ ὁ Παλαμᾶς εἶναι ἰδιαίτερος εὐαίσθητος στὸν ἡρωισμό τῶν παλληκαριῶν αὐτῶν ποῦ ζωντανεύουν τὶς ἀκριτικὲς παραδόσεις τῆς κλεφτουριάς.

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

(Ὀχτώβρης 1943)

(Ἡ συνέχεια στὸ ἐρχόμενο)

1. Ὡς μυθικὴ ἡρωικὴ σύλληψη κι ὅχι ὡς μορφή γιὰ τὸ Ποιητὴ τῆς Φλογέρας, στὸν Τέταρτο Λόγο (Β' ἐκδ. σελ. 58) βάζει τοὺς Ἀκρίτες καὶ τοὺς ἀπελάτες, πολεμιστὲς τοῦ Βουλγαροχτόνου, νὰ τραγουδοῦν τὸ πάλαιμα τοῦ Χάρου καὶ τοῦ Διγενῆ στὰ μαρμαρένια ἀλώνια.

1. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τρία μόνο μικρὰ ἀποσπάσματα δημοσιεύθηκαν, τὸ ἓνα στὰ 1506 καὶ τ' ἄλλα δυὸ στὰ 1910. (Γιὰ ὅλα τούτα βλέπε τὴ Βιβλιογραφία Κωστῆ Παλαμᾶ τοῦ κ. Γ. Κ. Κατσιμπαλή).

* * *

Εἶναι καιροὶ στὴν ἱστορία τῶν λαῶν ποῦ ὁ ποιητὴς βρίσκεται μπλεγμένος μετὴν Κοινωνία σὲ πόλεμο ἀνοιχτό. Ὅχι μόνο κακογνωρίζεται καὶ καταφρονεῖται, ἀλλὰ γιὰ τὸ ποιητὴς εἶναι, γιὰ τὴν ὑψηλὴ συνείδηση μιᾶς ἀλήθειας ποῦ δὲν ἔφτασε ἀκόμα νὰ φωτίσῃ τοὺς ἄλλους γύρω του καὶ ποῦ τῆς ἀλήθειας αὐτῆς, ὅσο κι' ἂν ἐκείνη βλέπεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἢ σὰ χίμαιρα ἢ σὰν ἓνας κίνδυνος γιὰ τὸ Ἔθνος του, γίνεται διαλαλητῆς, εἶναι καιροὶ ποῦ ὁ ποιητὴς θεωρεῖτ' ἐχθρὸς τῆς Πολιτείας καὶ πετροβολιέται. Καὶ ἀδίσταχτα λέγω πὼς τὸν καιρὸν αὐτὸ τὸν περνοῦμε σήμερον στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ τῆς Ἰδέας ποῦ λέγεται στὸν τόπο μας «γλωσσικὸ ζήτημα».

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ